

УДК 378.14:37.013.41

*Олександр Пономарьов,
Максим Черемський*

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Матеріальний і духовний рівень життя людей істотною мірою визначає характер освітнього простору. Про це свідчить аналіз соціально-економічного становища різних країн. Найбільш економічно та технологічно розвинені з них вирізняються високою якістю освіти та високим її авторитетом у суспільстві. Низька якість життя, знехтування владою розвитком освіти призводить до науково-технічного, технологічного і соціально-економічного відставання, до занепаду духовності та культури. Тож не випадково говорять, що війни виграють не генерали, а вчителі.

Мова йде не лише про їх професіоналізм, педагогічну майстерність, рівні заробітної платні та витрат держави на освіту, а про те невловиме, але вкрай важливе, що є втіленням духу освітнього простору і становить основу і серцевину навчально-виховного процесу. Цілі та зальна спрямованість векторів освіти, таких як навчання, виховання, соціалізація й особистісний розвиток, утворюють своєрідний каркас цього простору та визначають, якими є випускники: чи усвідомлюють вони себе вільними людьми, здатними виражати власну думку, почуття та фантазію, втілюючи їх у життя, чи приречені бути безсловесними виконавцями чужої волі. Саме від цього залежить можливість особистісної та професійної самореалізації людини, постановка нею високих життєвих цілей та успішне їх досягнення.

Тому саме увага та глибока повага до особистості учня чи студента, урахування її особливостей і можливостей мають виступати основоположними принципами українського освітнього простору.

Освітній простір визначає інтелектуальний розвиток людини, формує її духовний світ, світоглядні позиції та естетичні ідеали, моральні принципи і переконання, ставлення до себе, до інших людей і суспільства в цілому. І все це – результат духу того освітнього простору, в якому відбувається становлення і розвиток людини як особистості, професіонала та громадянина.

Найважливішими характеристиками цього простору є ступінь його гуманності та толерантності. Вони залежать від характеру міжособистісних взаємовідносин, які домінують у суспільстві, та, у свою чергу, суттєво впливають на формування і розвиток цих взаємовідносин, на

загальну соціально-психологічну атмосферу в суспільстві, на його духовність і культуру.

Над даною проблемою сьогодні працюють В. Кремень, В. Кудін, Н. Ничкало, С. Сисоєва, Г. Васянович, С. Пазиніч, О. Романовський, О. Ігнатюк, З. Черваньова та інші відомі педагоги. Вони зокрема наголошують на необхідності створення умов для творчої співпраці викладача і студента. Така взаємодія сприяє значному підвищенню рівня поваги і толерантності між двома сторонами як учасниками бінарного, суб'єкт-суб'єктного навчально-виховного процесу.

Мета даної статті полягає у визначенні ролі та місця толерантності в освітньому просторі та пошуку шляхів для її виявлення, розвитку і плідного використання з метою підвищення демократизації освіти, а відтак і її якості.

Сьогодні світ переживає далеко не кращі часи: глибоку економічну кризу, тероризм, сепаратизм, екстремізм, загострення міжнаціональних і міжконфесійних стосунків. До того ж, серйозно загострюються екологічні проблеми. На цьому похмурому фоні суттєво ускладнюється рішення серйозних проблем людства, що все більше набувають глобального характеру і створюють загрозу самому існуванню людини як біологічного виду: незворотні природно-кліматичні зміни, перспектива вичерпання природних ресурсів, не лише енергоносіїв, але і таких важливих для життєзабезпечення людини, як чисте повітря та питна вода. Водночас спостерігається різке загострення енергетичної та продовольчої проблеми, підвищення рівня захворюваності серед населення.

Вирішення вказаних проблем потребує мобілізації всіх інтелектуальних і матеріальних ресурсів людства, проте ворожнеча, конфлікти і протистояння країн і народів перешкоджають цьому, значно ускладнюючи досягнення загальнолюдських цілей в ім'я майбуття наших дітей та онуків. Деінде ця ворожнеча зайшла так далеко, що навіть кращі уми людства не бачать можливості її подолання та забезпечення якщо не дружби, то хоча б мирного співіснування ворогуючих сторін.

На наше глибоке переконання, сьогодні існує тільки два такі шляхи, і обидва можуть бути реалізовані лише у просторі освіти та культури. *По-перше*, необхідне глибоке усвідомлення лідерами й авторитетними для широкої суспільності особистостями ворогуючих сторін безперспективності збереження стану ворожості. Це усвідомлення спочатку необхідне педагогам, котрі виховують підрастаюче покоління, у тому числі майбутніх лідерів, інтелектуальну еліту нації. Системно прищеплюючи їм думку про необхідність пошуку виходу з протистояння, що

безнадійно затягнулося, та його подолання, педагоги можуть і повинні спонукати своїх вихованців до пошуку прийнятних шляхів і засобів вирішення конфліктної ситуації.

По-друге, слід пам'ятати, що багаторічна, а то і вікова ворожнеча не зникає миттєво лише в результаті реалізації знайдених та обопільно узгоджених політичних рішень. Її рецидиви, нехай навіть на побутовому рівні, будуть ще довго проявлятися, отруюючи взаємовідносини між учасниками неначе вже вирішеного конфлікту. Зниження їх кількості та пом'якшення напруженості буде досягатися лише за цілеспрямованого виховання толерантності як єдиної можливості подолати ворожнечу та забезпечити співіснування, а потім і співпрацю та взаємодію сторін для їх же блага.

Проте для того, щоб це стало реальністю, необхідне виховання толерантності у самих педагогів як атрибута освітнього простору, його духовно-культурної та ціннісної характеристики. Це завдання цілком реальне, оскільки толерантність іманентна і феномену освіти, і кожному справжньому педагогу. Через них вона транслює в освітній простір, а потім і в суспільну свідомість, поступово й надійно закріплюючись у ньому як стійка моральна, духовна та соціально-психологічна норма.

Реальність цього шляху переконливо продемонстрували всьому світу США, де практично впродовж життя одного покоління відбувся перехід від расової сегрегації до міжрасової толерантності й активної участі афроамериканців у всіх сферах суспільного життя, у тому числі в бізнесі та політиці. Підтвердженням може служити хоча б обрання Барака Обами президентом цієї країни. Подібний приклад, правда, далеко незавершений, демонструє Південноафриканська республіка. Можна навести історичне примирення іспанців, які воювали у протилежних таборах у період громадянської війни, післявоєнне примирення німців і французів, які тривалий час вороже ставилися один до одного.

Проте існують і приклади достатньо тривалої і, на жаль, непримиренної ворожнечі. Можна назвати хоча б протистояння Ізраїлю та палестинців, котрі не зуміли створити своєї національної держави на основі резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1947 року. І однією з причин ворожості слід вважати відсутність бажаної толерантності в системах освіти обох сторін. І чим раніше вони це усвідомлять, чим скоріше прийдуть до розуміння необхідності співпраці в ім'я досягнення загальних цілей, тим більшим виявиться їх вигравш. А починати слід із подолання ворожості та формування толерантного ставлення до пред-

ставників протилежної сторони, починаючи з дитячого віку, чітко та послідовно проводячи цю лінію на всіх рівнях освіти.

Освітній простір є одним із найважливіших і невід'ємних елементів загального соціокультурного простору кожного суспільства та країни. Проте, на відміну від інших елементів, він має набагато вагоміший вплив на функціонування та розвиток цього простору, оскільки будь-яка його сфера значною мірою залежить, перш за все, від її кадрового складу, від професійної компетентності й особистісних якостей спеціалістів. А ці якості формуються та розвиваються саме у просторі освіти. І від того, наскільки в ньому культивується толерантність, залежатиме характер загальної спрямованості функціонування цієї сфери на людину, її потреби, інтереси та прагнення або на формальні інтереси держави, а точніше її владні й управлінські структури.

Було б невірним стверджувати, що все матеріальне та духовне буття людини і суспільства визначається лише простором освіти. Для того він і існує, щоб готувати людей до успішного життя та діяльності поза цим простором, але під суттєвим його впливом, котрий можуть підсилювати або послаблювати інші складові соціокультурного простору – простору літератури та мистецтва, влади та засобів масової інформації тощо залежно від їх позицій і їх ставлення до гуманізму і толерантності.

Сама ж толерантність в освітньому просторі починається зі ставлення вчителів та викладачів до своїх учнів і студентів. Вона неможлива в умовах авторитарної педагогіки. Лише демократизація навчально-виховного процесу та глибока повага до учня і студента, вміння бачити в кожному з них індивідуальну та неповторну особистість створюють передумови для розвитку толерантності освітнього простору. При цьому слід пам'ятати, що взаємовідносини між педагогом і його вихованцями завжди певною мірою суперечливі. Джерела суперечностей лежать у вікових, статусних, ціннісних та інших відмінностях, природних відмінностях у життєвих цілях і цінностях, естетичних смаках та ідеалах, у розумінні ролі освіти в досягненні життєвого успіху.

Ці суперечності, поряд із вимогливістю викладача, цілком здатні породжувати конфліктні ситуації. Мудрість же педагога полягає в тому, що він не дає цим ситуаціям переростати в конфлікти. Толерантність, життєвий досвід, педагогічна культура та почуття гумору мають допомагати йому знаходити ефективні шляхи та засоби їх вирішення. При цьому важливу роль має відігравати його вміння поступатися та першому йти на примирення таким чином, що в результаті саме він стає переможцем, а його авторитет серед студентів лише підвищується

завдяки виявленню професійної майстерності. Цьому сприятиме й авторитет його дисципліни, вміння створювати додатковий канал мотивації студентів до навчання.

Таким чином, толерантність як важлива характеристика простору освіти здатна відігравати суттєву роль в успішному вирішенні власних проблем педагогіки, значно впливаючи на процеси суспільного розвитку. Як атрибут системи освіти вона відображається в індивідуальних якостях учнів та інтегрується в суспільній свідомості, сприяючи покращенню взаєморозуміння між людьми.

На жаль, сучасна українська освіта певною мірою ще й досі залишається авторитарною, а отже, про толерантність у взаємовідносинах між педагогом і вихованцем тут говорити важко. Коріння нетолерантності криється в основах нашої школи, її авторитарності й непоступливості у питаннях демократизації та гуманізації освіти. Вже з перших днів у такій школі дитина стикається з байдужістю вчителя до її потреб і прагнень. Замість дбайливості й уваги, які вона отримувала вдома та дитячому садку, дитина стикається з холодністю і черствістю, які так люблять демонструвати вчителі перед своїми вихованцями. «Боляче дивитися, – зауважував В. Сухомлинський, – як навіть у знаючих свій предмет учителів виховання іноді перетворюється в запеклу війну лише тому, що ніякі духовні ниті не зв'язують педагога й учнів, і душа дитини – застібнута на всі гудзики сорочка» [3, с. 10].

Про яку толерантність у школі можна говорити, коли «вчительський стіл часом стає тією кам'яною стіною, звідки вчитель веде «наступ» на свого «противника» – учнів... Головною причиною потворних, неприпустимих стосунків між наставником і вихованцем, які мають місце в окремих школах, є взаємне недовір'я і підозрілість: іноді вчитель не відчуває потаємних рухів дитячої душі, не переживає дитячих радощів і прикрощів, не прагне подумки поставити себе на місце дитини», – зазначав В. Сухомлинський [3, с. 10].

Проте, на думку педагога, лише той стане справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що він сам був дитиною. Бідою багатьох учителів є те, що вони забувають, що учень є, передусім, живою людиною, яка вступає у світ пізнання, творчості, людських взаємовідносин. Натомість дитину з перших днів у школі змушують підкорятися якимось незрозумілим їй правилам і приписам, котрі придушують те найкраще, що є в дитині, а саме світлий дитячий демократизм, який, за словами Я. Корчака, не знає ієрархії. «Раніше часу засмучує дитину піт батрака та голодний ровесник, зла доля Савраски і зарізаної курки. Близькі їй

пес та птаха, рівнею є метелик і квітка, в камінці та мушлі вона бачить брата. Далека від пихатості вискочки, дитина не знає, що душа лише у людини» [цит. за 3, с. 56].

Саме такого дитячого демократизму бракує дорослій людині, духовний світ якої обмежується здебільшого набуттям матеріальних благ, часом за будь-яку ціну. Звідси і всі конфлікти, розбрати та чвари, які часто закінчуються кров'ю. Чому людина до школи є неначе янгол, а закінчивши її, перетворюється на справжнього циніка? Основною причиною виступає авторитарність освіти, що негативно впливає на індивідуальний розвиток особистості. Байдужість до духовного світу особистості учня, його потреб і прагнень виховує таку ж байдужість у ньому самому. Дитина поступово втрачає свої кращі риси, набуваючи негативних рис характеру. Зокрема її характерна доброта поступається місцем жорстокості, правдивість – брехливості, творчість – шаблону. І все це через те, що педагог не виявив до неї належної уваги та поваги. «Справедливість у вихованні означає, що в педагога є досить духовних сил для того, щоб приділити увагу кожній дитині. Трафарет, шаблон – це найгірший вияв байдужості, несправедливості. Відчуваючи, що її не бачать, не хочуть знати про її особисту маленьку біду, забувають про неї, полишають на саму себе, дитина переживає це як гірку образу і велику несправедливість», – зауважував В. Сухомлинський [4, с. 128].

Видатний педагог, розуміючи порочність сучасної школи, створив альтернативну школу, яка отримала назву «Школа радості». У ній із перших днів дитина почувалася самою собою, її не змушували читати, писати, малювати, натомість вона насолоджувалася блакитним небом, чарівним шкільним садом, лісом, квітами. Як наслідок, у неї з'являлося бажання якось виразити свої почуття та враження. Так народжувалися перші твори, в яких дитина відображала власне, а не з підручника, бачення навколишнього світу. «Творчість, – на думку В. Сухомлинського, – відкриває в дитячій душі ті потаємні куточки, в яких дрімають джерела добрих почуттів. Допмагаючи дитині відчувати красу навколишнього світу, вчитель непомітно доторкається до цих куточків» [3, с. 52].

На жаль, сучасна українська школа не пішла шляхом, який вказав визначний гуманіст, не перетворилася на «Школу радості», принципи якої взяли на озброєння своїх освітніх систем не лише наші найближчі сусіди, але й країни дальнього зарубіжжя. Можливо, сьогодні, коли Україна євроінтегрується, і в нас нарешті з'явиться власна «Школа радості».

Саме з поваги до особистості, її думок, почуттів, фантазії має починатися толерантність. Про це свідчить не лише приклад В. Сухомлин-

ського, але й приклади наших західних сусідів. Так, американський педагог розглядає систему стосунків «викладач – студент» не як зіткнення різних характерів, думок і поглядів, а як приємну співпрацю. У нього пихатість поступається місцем природній простоті. Він не вдає з себе всезнаючого і всемогутнього, не хизується своїми званнями та посадами, зберігаючи притаманну йому демократичну манеру поведінки. Все це сприяє створенню в аудиторії відповідної атмосфери, де відсутні підозра, ворожість і тривога. Такий педагог не принижує учня за те, що він, наприклад, повільно вирішує задачу чи «якось не так» пише твори. Він не зловтішається з його невдач і проблем, а навпаки, намагається допомогти такому учневі [5, с. 177]. Отже, він створює для своїх підопічних сприятливий дружній освітній простір, позначений толерантним ставленням до особистості.

Толерантність сприяє самоактуалізації особистості, її самовираженню та самоствердженню. Саме про неповторний світ особистості часто забувають наші можновладці, коли спускають із гори абстрактні навчальні плани та директиви. Якщо ми дійсно хочемо виховати справжню людину, а не підлабузника чи пристосуванця, то слід попідклубатися про те, щоб кожна без винятку особистість, яку ми навчаємо й виховуємо, мала змогу вільно виражати власну думку, почуття та фантазію. Адже, як зауважував видатний німецький поет Г. Гейне, «кожна людина – це світ, який із нею народжується і з нею помирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія» [цит. за 3, с. 94].

Толерантність відкриває можливості діалогу, за допомогою якого людина має можливість виразити себе, власне «Я» і водночас дізнатися для себе щось нове. Саме у взаємодії двох несхожих між собою «Я» відбувається народження найбільш інноваційних ідей. Це пов'язано з тим, що вищі психічні процеси, зокрема свідомість, мислення, можливі лише у взаємодії людини з людиною, тобто генетично вони виникають як процеси інтерпсихологічні, – зазначає М. Гуренко [1, с. 125].

У процесі діалогу, на думку психолога, інформація уточнюється, змінюється, розвивається, можуть виникати нові ідеї – як для студента, так і для викладача, «що піднімає діалог на більш високий рівень – творчого, евристичного діалогу» [1, с. 128].

Через діалог здійснюється зв'язок не лише в освіті, але й на підприємстві. Про важливість існування такого зв'язку говориться в доповіді керівництва компанії «Сазерн Бел», яка провела низку досліджень із програми зв'язку зі співробітниками. У ній зазначається, що програма інформації співробітників має бути заснована на двобічному зв'язку

між керівником і співробітниками. У цьому випадку ефективними є не лише неофіційні бесіди між двома сторонами, але й заплановані для невеликих груп дискусії, в яких можуть брати участь усі співробітники компанії [2, с. 210].

Тому навчання, по суті, не може бути монологічним. Воно обов'язково має передбачати творчу взаємодію викладача і студента. Тож «діалог, а не монолог – от, що є необхідним елементом дійсно творчої освіти та виховання молоді», – слушно зауважував М. Горбачов [1, с. 123].

На жаль, через авторитарність української освіти не лише лекції, але й семінари нагадують «театр одного актора», де головну роль виконує викладач. Студентам залишається лише слухати та повторювати. Про яке виховання толерантності можна говорити, коли практично не проводяться диспути, спори, дискусії на теми, які найбільше хвилюють молодь. Як студенти навчаться поважати думку іншого, коли вони не вчаться виражати свою власну думку? А це дуже важливо, особливо в часи ринкової економіки, коли понад усе цінуються свіжі ідеї та неординарні думки. Чи здатна нетолерантна людина вижити в такі часи? Навряд. Максимум, що їй світить, – це місце прибиральника чи посудомийки. Натомість толерантну людину люблять і цінують, адже вона з повагою ставиться до іншої думки, намагаючись знайти в ній щось оригінальне та неповторне. Таким прикладом для всіх нас є В. Сухомлинський, якого діти дуже любили за те, що він шанував їхній дитячий світ і бачив у кожному з них неповторну багатогранну особистість, яка «по-своєму бачить навколишній світ, по-своєму сприймає речі та явища, по-своєму думає» [3, с. 93].

Таким чином, стає зрозумілим, що лише в умовах толерантності можливі суспільна злагода та взаємодія, дотримання правових і моральних норм, а ці норми формуються на принципах національних і загальнолюдських цінностей. Саме в такій атмосфері успішно реалізується стратегія розвитку країни та суспільства, в центрі якої незмінно знаходиться людина, її цілі та цінності, прагнення й інтереси. І завдання освіти якраз і полягає у тому, щоб допомогти цій людині творчо самореалізуватися та самоствердитися. Адже лише творчі особистості здатні бути по-справжньому толерантними і мудрими.

Література:

1. Гуманитаризация образования в технических вузах / под ред. Г. С. Арефьевой. — М. : Академия наук СССР, 1989. — 183 с.
2. Курс для высшего управленческого персонала / под ред. В. И. Терещенко. — М. : Экономика, 1971. — 808 с.

3. *Сухомлинский, В. А.* Сердце отдаю детям. — К. : Радянська школа, 1988. — 272 с.
4. *Сухомлинський, В. О.* Розмова з молодим директором. — К. : Радянська школа, 1988. — 284 с.
5. *Maslow, A.* Self-actualizing people: a study of psychological health // *Motivation and Personality*. — USA : Abraham H. Maslow, 1970. — P. 149-180.

References (transliterated and translated):

1. Gumanitarizatsiya obrazovaniya v tehniceskikh vuzah (Humanitarianization of education in technical universities) / Under the editorship of *G. S. Arefieva*. Moscow, 1989, 183 p. [in Russian].
2. Kurs dlia vysshego upravlencheskogo personala (Course for senior management personnel / Under the editorship of *V. I. Tereshchenko*. Moscow, 1971, 808 p. [in Russian].
3. *Suhomlinskiy, V. A.* Serdtse otdaiu detiam (I devote my heart to children). Kyiv, 1988, 272 p. [in Russian].
4. *Sukhomlynskyi, V. O.* Rozmova z molodym dyrektorom (Talk with a young director). Kyiv, 1988, 284 p. [in Ukrainian].
5. *Maslow, A.* Self-actualizing people : a study of psychological health // *Motivation and Personality*. USA : Abraham H. Maslow, 1970. pp. 149-180. [in English].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2017

О. Пономарьов, М. Черемський

Толерантність освітнього простору

У статті йдеться про толерантність освітнього простору та її значення у вирішенні конфліктів. Автори стверджують, що в основі толерантності має лежати повага до особистості, її особливостей і можливостей. Саме брак поваги до особистості, її потреб і прагнень є основною причиною конфліктів. Розглядається роль творчості як важлива умова самовираження та самоствердження особистості. Важливе значення у вихованні толерантності відіграє діалог, за допомогою якого між людьми відбувається обмін думками, почуттями та фантазією, що зумовлює творчий розвиток особистості та сприяє вирішенню конфліктів. Автори роблять висновок, що лише в умовах толерантності можливі суспільна злагода та взаємодія, дотримання правових і моральних норм, а ці норми формуються на принципах національних і загальнолюдських цінностей. Саме в такій атмосфері успішно реалізується стратегія розвитку країни та суспільства, в центрі якої незмінно знаходиться людина, її цілі та цінності, прагнення й інтереси. І завдання освіти якраз і полягає у тому, щоб допомогти цій людині творчо самореалізуватися та самоствердитися. Адже лише творчі особистості здатні бути по-справжньому толерантними і мудрими.

Ключові слова: толерантність, творча особистість, самовираження, самоактуалізація, діалог.

O. Ponomaryov, M. Cheremskyi

Toleration of Educational Space

The article deals with the toleration of the educational space and its importance for resolving conflicts. The authors argue that tolerance should be based on the respect for the personality, the individual features and capabilities. It is the lack of the respect for a personality, his/her needs and aspirations that is the main cause of conflicts. The role of creativity as an important condition for self-expression and self-affirmation of a personality is considered. A very important form of toleration is a dialogue through which people exchange their thoughts, feelings and fantasies, which leads to the creative development of the personality and contributes to the resolution of conflicts and, thereby, facilitates the mutual understanding between people. The authors consider the tolerance necessary preconditions for social harmony and interaction, compliance with legal and moral norms, and these norms are formed on the principles of national and universal values. It is in such an atmosphere that the person-centered strategy of development of the country and society is successfully implemented. And the goal of education is to help this person creatively self-actualize and self-assert. After all, only creative individuals can be truly tolerant and wise.

Key words: toleration, creative personality, self-expression, self-actualization, dialogue.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор Г. П. Васянович